

Кошматова Ж.Ж.

ТИЛДЕГИ ЭМОЦИЈАЛУУЛУК ЖАНА СИНОНИМ КУБУЛУШУ

Кошматова Ж.Ж.

ЯВЛЕНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОСТИ И СИНОНИМИИ В ЯЗЫКЕ

J.Zh. Koshmatova

EMOTIONAL EFFECTS AND SYNONYMS IN THE LANGUAGE

УДК: 801.314(075.8)

Бул макалада тилдеги синонимдердин көркөм чыгармадагы аткарган кызматы Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романынын мисалынын негизинде талдоого алынды.

Негизги сөздөр: эмоциялуулук, синонимдер, контекст, контексттик синонимдер, көркөм стиль.

В этой статье проанализирована роль синонимов в художественном произведении на примере романа Т.Касымбекова “Сломанный меч”.

Ключевые слова: эмоциональность, синонимы, контекст, контекстные синонимы, художественный стиль.

This article analyzes the role of synonyms and emotional effects in the T.Kasymbekov's novel "Broken sword."

Key words: emotion, synonyms, context, context synonyms, art style.

Көркөм чыгармаларда тилдик да, кептик да кубулуш, каражаттардын бардык түрүнүн колдонулары – бул тилдик жана кептик факт. Ошенткен менен алардын кээ бир түрлөрү башка каражаттарга салыштырмалуу бир топ басымдуу орунду ээлерин жана көркөм чыгармага көбүрөөк кызмат кыларын белгилөө зарыл. Мындай каражаттарга синоним менен антоним сөздөрдү киргизүүгө толук акыбыз бар. Жалпыга маалым, «синонимдер аркылуу предметтердин, окуялардын, көрүнүштөрдүн жана ар кандай ал-абалдын эң назик, кээде сезилер-сезилбес өзгөчөлүктөрүн, белгилерин берүүгө, аларга карата сүйлөөчүнүн ар түрдүү мамилелерин, баасын туюндурууга мүмкүн» /2:147/. Ошондуктан көркөм чыгармаларда кайсы бир кубулушту элестүү берүүдө, каармандын образын жаратууда же анын белгилүү бир кырдаалдагы психологиялык ал-абалын, ой толгонууларын ачып берүүдө синонимдер көп колдонулат. Синонимдер көбүнчө бир микротексте жанаша, бирге колдонулуп, ойду тереңдетип жана күчөтүп берүүгө, нерсени же каармандарды ар тараптан сүрөттөөгө чоң көмөк көрсөтөт. Мисалдарга назар буралы: 1) *Эркеликтен жинди өскөн, чыргоо, ачуулуу, андан калса ордодогу кошоматчылардын кошоматы, шарап, катын, айланасындагы кишилердин жаман жүрүмү, оңолбой турган кылып бузган, тиртеңдеген арык бала болчу* /3:60/. 2) *Мына ушундай айлакер, көрөгөч, эки жүздүү, куу Малахан да ордо чатагын бүтүрө алган жок* /3:67/. Биринчи мисалда тилдик синонимдер да (*жинди өскөн, чыргоо*), (*ачуулуу,*

тиртеңдеген), контексттик синонимдер да (*кошомат, шарап, катын, жаман жүрүм*) катышып, алардын катар келүүсү менен Мадалихандын образы тереңдетилген, анын акылсыздыгы, бузулгандыгы, туура эмес жолго азгырылгандыгы таасын туюндурулган жана андагы контексттик синонимдер анын айланасындагы топтун жүрүм-турумдарын, ыпыластыгын, андагы балит чөйрөнү таасирдүү түрдө чагылтып бере алган. *Кошомат, шарап, катын, жаман жүрүм* сөздөрү өз алдынча турганда эч кандай синонимдик катарды түзө алышпайт, берген маанилери да ар башка, бирок алар чыгармада катарлаш келип, контексттик синонимдерди түзүү менен көркөм чыгармага өзгөчө өң-түс берип, ошол мезгилдеги ордо көрүнүшүн, жашоону, андагы адамдардын кылган иш-аракеттерин, бузулган чөйрөнү таамай, даана жана ачык сүрөттөгөн. Экинчи мисалда *айлакер, көрөгөч, эки жүздүү, куу* синоним сөздөрү жазуучуга Малахандын мүнөзүн сүрөттөөдө баалуу материал болуп бере алган. Бул сөздөр удаа колдонулуу менен Малахандын кандай адам экендигин ар тараптуу жана жалпылап көрсөткөн. Эгерде сүйлөмдүн негизги маанисине көңүл бура турган болсок, анда бул сүйлөм Малахандын кандай адам экендиги эмес, ордо чатагы жөнүндө экендигин байкайбыз, бирок жогоруда негизги маанинин ичине камтылган кыйыр же кошумча маани негизги орунга чыгып, жазуучунун көңүл чордонун Малахандын адамдык сапаттары ээлеп алганын байкоого болот. Демек, автор Малахандын образын бергиси келген, анын кандай адам экендигин, куулугун, эки жүздүүлүгүн, амалкөйлүгүн ашкерелеп, анын образын терең ачып берүүгө жетишкен.

Тилдеги кубулуштардын ичинен синонимия кубулушу өтө өнүккөндүгү жана синонимдеш сөздөр кепте өтө көп колдонулгандыгы менен өзгөчөлөнөт жана функционалдык стилдин түрлөрүнүн биринен экинчисинин айырмаланышы алды менен синонимдеш тилдик каражаттарды ылгоо принциби аркылуу ишке ашырылат /1:97/. Ошондой эле, тилдин лексикалык түзүлүшүнүн синоним сөздөргө бай болушу, молдугу анын көркөмдүгү менен да мүнөздөлөт. Көркөм чыгарма жазууда автор синонимдик катарды түзгөн сөздөрдүн жардамы менен гана орунсуз кайталоолордон, жадатма тексттүүлүктөн арылып, анын таасирдүүлүгүнө, көркөмдүүлүгүнө, образдуулугуна, өзгөчө укулуктуулугуна, кооздугуна жана кептин көп маалыматуулугуна жетише алат.

Анткени синоним сөздөрдү колдонуу алды менен түшүнүктү, айтылуучу ойду образдуу, элестүү, тактамай кылып берүү максаты менен шартташат /4:80/.

Синоним сөздөрдүн дагы бир өзгөчөлүгү – алардын текст же сүйлөм ичинде катар колдонулгандыгында жатат. Мындай учурда сүйлөмдүн маанисинин адамга таасир берүү күчү бир кыйла жогорулайт да, синоним сөздөрдүн сыпаттагыч, баалагыч, жалпылагыч сапаты ачыкка чыгат. Мисалы: *Ал эч адашпай, эч калбай көлөкөсү сыяктуу ээрчип жүрдү. Аты да кара, өзүнүн иреңи да кара, түнөрүңкү, суз, муздак болучу* /3:21/. Мында биринчи сүйлөмдө удайчынын Алымкул аталыктын артынан ээрчип жүрүүсү *эч адашпай, эч калбай* синонимдери менен берилип, анын бул ишке мурдатан даярданганы, максаты – аталыкты гана көзөмөлдөп жүрүү жана анын көзүн тазалоо экени, *адашпай, калбай* синоним сөздөрүнө *эч* байламтасынын кошулуп айтылуусу аркылуу туюнтулган жана аталыктын көлөкөсүнө салыштыруу – жамандыкты, удайчынын аталыкты «ууру мышыктай» аңдып жүргөнүн таамай чагылдырган. Экинчи сүйлөмдө жазуучу *кара, түнөрүңкү, суз, муздак* деген удайчынын кебете-кешпирин сүрөттөгөн синоним сөздөрдү колдонуу аркылуу анын образы терс сапатка ээ экенин чагылтып, аны чыккынчы, саткын, алдамчы, куу-айлакер адам катары сүрөттөгөн. Ошондой эле, буга кошумча каражат катары берилип жаткан ойдун же тексттин терс мааниси туюнтуп жатышы, удайчынын чыныгы адамдык терс келбети *кара* сөзүндө камтылып, автор бул сөз аркылуу удайчыны караөзгөй, чыккынчы адам катары өтмө, кыйыр мааниде сүрөттөгөн.

Арийне, дүйнөдө түстүн ар түрдүүлүгү көп нерсени чечүүчү же көптөгөн маалыматтарды өз ичине камтыган символикалык касиетке ээ. Маселен, кара түс жамандыктын белгисин берери жогорку келтирилген мисалсыз деле баарыбызга белгилүү. Жакын адамы өлгөндө дүйнөдөгү көптөгөн элдерде кара түстөгү кийим кийүү салтка айланган, кыскасы, ал аза күтүүнүн белгиси катары жалпыга жакшы маалым. Айрыкча кыргыздарда кара түс жамандыкты билдирген мааниге ээ: *Же карачапандардын күнөөсү, же менин күнөөм, же силердин күнөөңөр, иши кылып, бүт кыпчактын башына кара күн түштү* /4:168/. Мында *кара күн* өлүм, ичер суунун түгөнүшү, согуш, каргашалуу кыпчак кыргыны деген мааниси берген. Бекеринен *кара жолтой* – жамандыкты, кырсыкты кошо ала келе турган, жолу катуу; *кара жүрөк* - ниети бузук, кара санатай, оң санабаган, кара ниет; *кара жаак* - тилдүү, ооздуу, шакылдаган, сүйлөөк, тажаал; *кара бет* же бети кара - уяты жок адам, адамкерчилиги, адамдык сапаты жок, уятсыйытты билбеген, маскара; *кара мүртөз* - кыялы терс, таш боор, кыянатчыл, адамга жакшылык кылбаган; *кара жемсөө* - жегич, ичкич, алдым-жуттум, паракор /6:248-298/ ж.б.у.с. сөздөр терс сапатты алып жүрбөйт. Мисалы: *Айзааданын*

жүрөгүнө ийне болуп дайыма сайылган каргыш ушул «кара такыя» /3:270/ деп, жазуучу да бул сөздүн эмоциялуу-экспрессивдүү терс каражат экендигин ырастаган. Дагы бир мисал: *Мадали энесин алды. Шарияттан чыкты. Шарияттан чыккан карабет киши мусулман тагында отура албайт!* /3:60/. Мында *кара бет* сөзү уятсыздыктын жеткен чегин чагылдырды жана ислам дининде же шариятта уятсыздыктын, шермендечиликтин кылда чокусу *кара бет* фразеологизми аркылуу даана жана элестүү берилди. Белгилеп кетүү керек, мындай сөздөр дайым эле колдонула бербейт, кептик курч кырдаалга жараша, аябай ачуусу келгенде же кайсы бир адамды жек көргөндө гана пайдаланылат. Кээде терс маанини билдирген сөздөргө деле *-ым* мүчөсүн жалгап айтуу менен маселен, биз жогоруда *былтыгым, урушчаагым, бакырчаагым* ж.б., сөздөр аркылуу жакшы көрүү, эркелетүү маанайын билдирсе болорун белгилеп өткөнбүз, бирок жогоруда биз келтирген фразеологизмдердин бирине да бул мүчөнү кошуп: *кара ниетим, кара даалым, кара мүртөзүм* ж.б. деп айтууга мүмкүн эмес. Демек, бул сөздөр табиятынан терс мааниге ээ жана терс маанайдын жеткен чегиндеги адамдын эмоциялык абалын туюндурат.

Синонимдер табиятынан белгилүү бир ойду же нерсе, кубулуш-затты сыпатоочу белгиге ээ. Мисалы, *чоң, алп, ири, көлөмдүү* ж.б. синоним сөздөр нерсенин же көрүнүштүн түзүлүшүн билдирип, биринчиден, ал затты сыпаттап көрсөтсө, экинчиден, ошол нерсенин турпатын, көлөмүн кошо чагылтып жатат. Көркөм чыгармаларда да, ал ушул сапатынан ажырабай, берилүүчү ойду жалпылап, сыпаттап жана көркөм туюнтуу касиетине ээ. Мисалы: 1) – *Болсун! Болсун! Бала кубаныч, бала ырыс...* /3:340/. 2) *Атам мунумду эп көрбөсө, анда атама мен таарынам, мен капа болом* /3:353/. 3) *Болжолго айы толбой туулган баланы арам сийдик, никесиз, нокотек дейт* (3:439). 1-2-сүйлөмдөрдөгү синоним сөздөр жалпылоочу, сыпаттоочу мааниси туюнтту. Эки мисалда тең синоним сөздөр сүйлөмдүн ээсинен кийин келип, сүйлөмдүн баяндоочтору кайталанып колдонулган. Бул аркылуу жазуучу биринчи мисалда бала жөнүндө гана айткысы келгенин, көңүл чордонун бала гана ээлерин, *бала* сөзүн кайталоо менен, анын жашоодогу ордун *кубаныч, ырыс* синонимдеринин жардамы менен берген. Экинчи мисалда болсо Айзааданын оюн анын *таарынам* жана *капа болом* сөздөрү тереңдетип, күчөтүп туюндурган, ошондой эле *мен* сөзүнүн кайталанышы - Айзааданын гана кеби, анын гана чечими экенин баса көрсөтүп, окурманды ага өзгөчө көңүл бурууга мажбурлайт. Акыркы сүйлөмдө жалпылоо мааниси «*болжолго айы толбой туулган бала*» сөз түрмөгүндө берилген жана ага кошумча маани катары жазуучу өз оюн бекемдөө, тереңдетүү, күчөтүү максатында *арам сийдик, никесиз, нокотек* синоним сөздөрүн орундуу колдонгон. Натыйжада, сүйлөм көптөгөн маанилерди өз ичине камтып, никесиз

төрөлгөн баланы эл кандай кабыл аларын, элдин терс баасын, андай төрөлгөн баланы арам, жийиркеничтүү деп эсептешип жыйынтыктуу жана таасирдүү түрдө чагылткан. Ошентип, синоним сөздөр элдин дүйнө таанымы, каада-салт, жөрөлгө, ырым-дарымдарынан тартып алардын табияттагы ар кандай кубулуш, көрүнүштөргө болгон баа-жыйынтыктарын кошо камтыйт.

Кээде синонимдер сөз эле эмес, бүтүндөй сүйлөм түрүндө да тизмектеле келгендигин учура-табыз. Мындай учурда ал каармандын оюн тактайт, тереңдетип күчөтөт жана сүйлөмдүн таасирдүүлүгүн, эмоциялуулугун арттырат. Мисалы: - *Менин сөзүм эки кылынбасын! Сөзүмдү эч ким жыра тартпасын! Алдыма жулжунуп эч ким ат бастырбасын!* /3:36/. Мында Бекназар «менин сөзүм аткарылсын» деген буйругун бирдей маанини берген синоним сүйлөм тизмектери менен айтып, сүйлөмдүн таасир берүү күчүн арттырган. Эгерде ал жөн гана бир сүйлөмдөн турган: *Менин сөзүм эки кылынбасын!* деген өңдүү буйрук иретиндеги сөзүн айтканда, анда эмоциялуу-экспрессивдүү касиетке ээ болбогон жөнөкөй, кадыресе эле сүйлөм курулмак. Жогорку мисалда жөнөкөй буйрук иретиндеги сүйлөм синонимдик түгөйлөрү менен кабатталып келип, Бекназардын сөзүнө каршы чыккандарды ал жаман көрөрүн жана айтканынан кайтпаган, аны аткарткан, өжөр, көк, өз сөзүнүн үстүнөн чыккан, мыкты баатыр, аскер жетекчи экендигин ачып берген.

Синонимия кубулушунун ичинен көркөм чыгармаларда контексттик синонимдер көп колдонулуп, айтылуучу ойдун образдуулугун, сүрөттүүлүгүн шарттайт. Контексттик синонимдер деп өз алдынча турганда экөө эки башка маанинин берген, бирок кандайдыр бир сүйлөм же текст ичинде кайсы бир деңгээлде маанилик окшоштугуна карай жакын болгон сөздөрдү атоого болот же «кээ бир сөздөр белгилүү контекстте гана өзүнүн түз маанисинде эмес, өтмө мааниде экинчи бир сөзгө синоним болуп калат, булар контексттик синонимдер деп аталат» /5:142/. Бул тилдик каражаттар контекст ичинде гана бири-бирине синоним боло алышат, анткени тексттен сырт алар ар бири өзүнүн жеке керт башына гана тиешелүү болгон маанини туюнтат. Демек, мындай синонимдик катарды түзгөн сөз же сүйлөмдөрдү ошол тексттин тутумунда гана изилдей алабыз. Контекст ичиндеги синонимдердин көркөмдүк дарамети жана таасир берүү жөндөмдүүлүгү нагыз синоним сөздөргө салыштырмалуу алда канча жогору болот. Мисалы: *Сиз менен да эл талашкан, сиз менен да бак талашкан бейнысап бар экен да...* /3:207/. Мында эл жана бак сөздөрү *байлык, бийлик, мансап* сөздөрүнө маанилеш, контексттик синонимдерден болду жана берилүүчү ойдун бир канча таасирдүүлүгүн, күчтүүлүгүн шарттап, бул Малахандын хандык такты, бийлигин тарттырып коюу алдындагы коркунуч сезимине таасир берип, анын ойлонуусуна алып келди. Кээде карама-каршы катыштагы антоним сөздөр да белгилүү бир текст

ичинде синоним сөздөрдөн болуп кала берет: *Же бай кербенбашы, же кербендин эң акыркы төөсүнө араң илешип жүргөн бир мусапыр, же «ак» урган дувана, же бул дүйнөнүн убайынан кечип жер кезген календер* /3:215/. Бул мисалда *мусапыр, дувана, календер* сөздөрүнүн антоними болгон бай сөзү контекст ичинде аларга синоним болуп келип, *бардыгы, баары, ар түрдүү* деген маанини туюнтту. Ошентип, контексттик синонимдер көбүнчө өздөрүнүн кайсы бир өтмө, кыйыр маанилеринин негизинде мындай (синонимдик) касиетке ээ. Мындан сырткары, контексттик синонимдер «символдук да белгиге ээ болгондуктан, ойду так, даана жана эмоциялуу туюнтууда көркөм чыгармада натыйжалуу болот /1:26/ жана сүйлөөчүнүн (же автордун) көз карашын, угуучуга карата мамилесин, психологиялык абалын бир топ реалдуу берүүнүн да каражаты» /1:118/ боло алат. Мына ушул максатта алар көркөм чыгармаларда пайдаланылат. Аталган бул тилдин каражаттарын колдонуу, биринчиден, жазуучуга оң натыйжа, жетишкендиктерди берет, экинчиден, окурманга жакшы саамалыктарды тартуулайт.

Синонимдик катарды түзгөн сөздөр жалпысынан бири-бирине окшош же жакын түшүнүктү туюндурган менен, алардын стилистикалык маанилери ар башка келип, ар түрдүү стилистикалык боёктуулукка ээ жана көркөм чыгармаларда ушул ар түрдүү белгилерине басым жасалат. Анткени кептин ар кандай түрү ойду жөн гана берип коюу менен эмес, ал ойду так, таамай, даана, түшүнүктүү жана зарыл стилдик норманын алкагында берүү менен да шартташат /1:119/. Маселен: *Өмүрү ат жалында өткөн, эр көкүрөк, түркөй, сөздүн баасына, сөздүн салмагына баамы жок, шилтеген жагын жарып түшүп кызматын кылган* *Абил бийдин колундагы бир кара күч эле* /3:32/. Мында *өмүрү ат жалында өткөн, эр көкүрөк, түркөй* синоним сөздөрү баары катарлаш келип, Карачал баатырдын ким экендигин, кандай адам экенин ар тараптан сүрөттөп көрсөткөн, ал эми *сөздүн баасына, сөздүн салмагына баамы жок, шилтеген жагын жарып түшүп кызматын кылган* контексттик синонимдер болсо, анын образын андан ары тереңдетип, Карачалдын керт башындагы карама-каршылыкты жеткиликтүү жана таасирдүү ачып берген. Тереңдеткенде биринчи синонимдик катарда Карачал баатыр эр, күчтүү, айла-амалдуу, тажрыйбалуу аскер катары, ал эми экинчи контексттик синонимдерде болсо, тескери-синче, жетеленме, өзүнүн ою боюнча эмес, бирөөнүн айтканын кылып жашаган же Абил бийдин колундагы бир алдуу-күчтүү кул катары баяндалган. Акырында бул сүйлөмдөгү синонимдердин жардамы аркасында Карачал баатырдын чыныгы жүзү, тактап айтканда, күчтүү болсо да, турмушта, орчундуу маселе чечүүдө эч ким эместиги бир кыйла таасирдүү берилген. Бул мисалдан синоним сөздөрдүн стилистикалык боёктуулугу айтпаса деле айкын болуп турат. Демек, синонимдер оң же терс

боёктуулукту, ойду, көз карашты кайсы бир каарманга карата жазуучунун жактыруусун (симпатиясын) жана жактырбоосун (антипатиясын) билдирүүдө натыйжалуу каражат болуп, айтылуучу ой, идеяны окурманга же угуучуга кыска, таасын, образдуу кылып жеткире алат.

Адабияттар:

1. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: Фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика. 2-китеп. – Бишкек: Б-сыз, 2000. - 202 б.
2. Жалилов А. Азыркы кыргыз тили: I бөлүк: Тил илиминен маалымат, фонетика, графика, орфография, лексикология. – Бишкек: Кыргызстан, 1996. - 232 б.
3. Касымбеков Т. Сынган кылыч: Тарыхый роман. - Бишкек: Кыргызстан, 1999. - 712 б.
4. Курбатов Х.Р. Татарская лингвистическая стилистика и поэтика. – Москва.: Наука, 1978. - 234 б.
5. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика жана лексикология. – Бишкек: «ЖЭКА» лтд., 1999. - 256 б.
6. Осмонова Ж., Конкобаев К., Жапаров Ш. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. – Бишкек: КТМУ, 2001. - 519 б.

Рецензент: к.филос.н. Жапаров Д.